

Чернігівський губернський революційний трибунал у 1919 – 1921 рр.: до постановки питання

Судова система – лакмусовий папірець стану держави і одна з найболючіших топ-тем у сучасному українському суспільстві. Впродовж 25-ти років незалежності судова система нашої держави так і не змогла позбутися якостей пострадянської і набути справжнього демократичного змісту. Одна з причин цього явища, на наш погляд, не усвідомлення суспільством витоків та принципів радянської судової системи, яка почала формуватися під час буремних подій 1917 – 1921 рр. Важливою ланкою більшовицької судової системи стали революційні трибунали.

Тема Чернігівського губернського революційного трибуналу системно не досліджена, хоча його вироки широко використовувалися для підготовки історичного проекту «Реабілітовані історією». Окремі вироки революційних трибуналів використовувалися чернігівськими істориками, зокрема, В. Розстальним та С. Сергєєвою в рамках теми «червоного терору» – більшовицьких репресій [1;2]. Процесуальний бік діяльності революційного трибуналу, його склад, взаємодія з іншими судовими та каральними органами більшовицької влади на час її становлення в Україні на сьогодні не вивчені.

Створення революційних трибуналів вперше законодавчо закріплене більшовицькою владою у Декреті про суди від 22 листопада 1917 року. Їм були надані функції боротьби проти контрреволюційних сил, а також мародерів, спекулянтів та зловживань чиновників [3]. Декрет був доповнений Положенням зі створення революційних трибуналів від 28 листопада 1917 р. []. Відповідно до цього документу обвинувачами та захисниками в революційних трибуналах могли бути мовою оригіналу «все неопороченные граждане». Однак в кожному випадку вони призначалися самими ревтрибуналами та слідчими комісіями (орган попереднього слідства). Отже,

підсудний з самого початку був позбавлений права обрати собі захисника. В п. 12 затверджувалося принципово важливе становище: «У межах своїх рішень революційні трибунали вільні у виборі засобів і заходів боротьби з порушниками революційного порядку». Тут же містився приблизний перелік заходів покарань, що могли застосовуватися революційними трибуналами: грошовий штраф, громадський осуд, позбавлення громадського довіри, примусові громадські роботи, позбавлення волі, висилка за кордон т.п. Була ще одна примітка, що давала великий простір для самодіяльності місцевому правосуддю: «Дані правила, видані на підставі п. 8 Декрету про суд, рекомендуються керівництву місцевих рад, які самостійно організують роботу трибуналів».

Замість верховенства права за даними документами впроваджувалася так звана «революційна доцільність», тобто довільне трактування розпливчасто сформульованих норм, а також об'єднання в єдиному органі функцій попереднього слідства та судового процесу. Та й самі норми мали рекомендаційний характер, що давало великий потенціал для т.зв. «революційної творчості народних мас». Таким чином, можемо стверджувати, що ці судові органи практично ставилися над законом, а змагальність сторін у процесі набувала суто формальних рис.

В Україні революційні трибунали було запроваджено декретом харківського радянського уряду від 4 січня 1918 року на основі російського аналога. Однак прихід німецьких військ в Україну унеможливив реалізацію цього документу. Після відновлення більшовицької влади в Україні на початку 1919 р. відновилися і діяльність ревтрибуналів.

Тимчасове положення від 20 лютого 1919 р. запроваджувало революційні трибунали по одному на губернію. Число членів трибуналу встановлював губвиконком, але воно не могло бути меншим 15. Справи розглядалися у складі 5, а з березня 1920 р. — 3 членів трибуналу. Попереднє слідство здійснювали особливі народні слідчі. Для збереження форми змагальності сторін створювалися колегії обвинувачів і колегії

правозахисників. До компетенції трибуналів відносилися справи про «контрреволюційні злочини», державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а також справи про інші злочини, які передавалися на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів. У 1920 р. компетенцію трибуналів було розширено, їм передавалися справи про бандитизм, розбої, грабежі, розкрадання та деякі інші злочини. Трибунали вже мали право засуджувати винних до різних мір покарання, аж до розстрілу. Для розгляду скарг на вироки трибуналів був створений Верховний касаційний суд, а наприкінці травня 1919 р. – Верховний революційний трибунал України, який розглядав справи особливої важливості як суд першої інстанції [].

Щоб дослідити як ця система впроваджувалася у Чернігівській губернії необхідно в першу чергу розглянути склад губернського трибуналу. З початку існування у 1919 р. його очолив Т. Михелович. Окремо слід зазначити, що ідейних або елементарно грамотних більшовиків на Чернігівщині було вкрай мало, тому вони посідали декілька посад водночас. Так, Т. Михелович передусім займав вищу посаду в більшовицькій ієрархії губернії – голови губревкому, тому даних про нього серед анкет інших співробітників нами не виявлено.

Заступником голови ревтрибуналу на початку його діяльності став Рубан Григорій Андрійович, що на той момент був у віці 25 років, зарплата його складала 3 600 рублів. Освіта в анкеті вказана домашня, що по суті означало відсутність будь-якої, в армії не служив. Цікаво, що в графі «майновий стан» всі співробітники запопадливо зазначали, що «не мають жодного», вочевидь маючи на увазі відсутність великих земельних маєтків та засобів виробництва. В більшовицьку партію вступив 15 грудня 1918 р. До лютого 1917 р. був хліборобом та сільським писарем. До жовтневого перевороту (в пустографах анкет 1919 р. в однаковій мірі використовуються терміни і «революція», і «переворот») – голова Хільчанського волвиконкома, член повітового Новгород-Сіверського виконкома, замісник голови Новгород-Сіверської повітової земельної управи, голова Хільчанського

волревкома. Але вже у 1918 р. кар'єра Григорія Рубана швидко пішла вгору: став товаришем голови Чернігівського губвиконкома і завідувачем губвідділу охорони здоров'я у м. Почепі. Справа в тому, що на 1918 р. практично існували 2 чернігівські губернії: одна в складі гетьманату П. Скоропадського, а друга – в складі більшовицької Росії, до якої відійшли 43 волості північних губерній Чернігівщини з центром у м. Почепі, в тому числі і Хільчанська волость []. Впродовж 1918 р. там створили «кузню» більшовицьких кадрів, одним з яких став Г. Рубан, що з діяча волосного та повітового рівня перестрибнув на рівень губернський.

Кадровий склад губревтрибуналу був плинний. У травні – серпні 1919 р. маємо зовсім інший перелік прізвищ, причину різкої зміни кадрів слід шукати у наближенні військ Денікіна та браком кадрів для ревкомів та надзвичайних органів влади. В цей період губревтрибунал складається з 14 осіб на чолі з тимчасово виконуючим обов'язки голови – Миколою Вильгельмовичем Ієгерманом 42 років. Із 14 членів губревкома (за інструкцією мало бути 15) – 2 кур'ра, 2 машиністки (25 і 18 років), 3 діловода. Одна з діловодів Марія Степанівна Ботан була заміжня, а її чоловік працював помічником завідувача карального підвідділу. Отже, маємо данні, що Чернігівський губревтрибунал мав всі засоби для невідкладного покарання засуджених за власними вироками. Частина членів губревтрибуналу мали зовсім юний вік. Так, член трибуналу Мордух Бабін та секретар колегії звинувачувачів Феодосій Герасимович Смоличев мали по 19 років, секретарю трибуналу Адаму Вікентійовичу Владичко виповнився 21 рік. Попереднє слідство вели 2 народних слідчі: Берзін Готгольд Денисович, що до цього встиг попрацювати писарем у штабі Першої Латиської стрілкової бригади та Яків Йосифович Хількевич.

У грудні 1919 р. в установі з'явилася яскрава постать – Грінкруг Неофіт Ісакович, що посів посаду голови слідчої комісії за рекомендацією політичного відділу 12-ї армії. Зарплатня його складала 3400 рублів. Це був ідейний комуніст, що перебував у більшовицькій партії з 1908 р. Вчився на

4-му курсі юридичного факультету Бухарестського університету. Служив в лавах Червоної армії з дня жовтневого перевороту (на східному фронті). До Лютневої революції працював у більшовицькому підпіллі, але водночас був секретарем Колчака на «Алмазі» – крейсері Миколи II. Пізніше, у 1921 р. Грінкруг за власним бажанням вийшов з ВКП(б) через незгоду з НЕПом, командиром дивізії РСЧА придушував басмачів у Середній Азії. Але у жовтні 1921 р. циркуляром ВЧК Неофіта Ісаковича оголошено у всеросійський розшук, оскільки він був засуджений до розстрілу революційним військовим трибуналом 12-ї армії за втечу під час евакуації. Проте Грінкруг переcheкав цю бурю. Ще пізніше став юрисконсультом Московського управління Цивільного повітряного флоту, звідки був звільнений у 1937 р. Але на диво для покоління свідків революції дожив до 1972 р. Символічно, що в Чернігові іногородні службовці трибуналу мешкали в колишньому будинку окружного суду.

Допомогати Грінкругу на посаді члена слідчої комісії призначили Азявіна Дмитра Миколайовича 19 років, що до цього працював у м. Ревелі у Головному управлінні порту Петра I. У 1918 р. Азявін працював у північній більшовицькій частині Чернігівської губернії в юридичному відділі Середино-Будського повітвиконкому, а з квітня 1919 р. вступив до більшовицької партії.

Наприкінці 1919 р. посаду секретаря губревтрибуналу посідав Безрученко Василь Саввович, отримуючи за це 3200 рублів заробітної платні. До більшовицької партії він не вступав, але вважав себе ідейним комуністом. При цьому він вважав себе і пролетарем, хоча до 1917 р. працював службовцем Чернігівського губернського правління, а після приходу більшовиків у губернських радянських установах. Варто зазначити, що всі безпартійні службовці губревтрибуналу обов'язково зазначали своє «найбільш доброзичливе», «співчутливе» ставлення до радянської влади.

А ось про вищу освіту зазначила лише одна діловод Есфірь Давидовна Турова 22 років. Але і вона не встигла її закінчити, навчаючись на 3-му курсі

економічного факультету Київського комерційного інституту. Але досліджуючи журнали реєстрації звинувачених за 1919 – 1920 рр., ми маємо змогу легко ідентифікувати її правильний почерк та грамотне писання серед безграмотного діловодства інших осіб.

Таким чином, проаналізувавши наявні анкетні дані співробітників Чернігівського губревтрибуналу 1919 р. ми можемо засвідчити, що жоден з них не мав закінченої вищої освіти, тим більше – вищої юридичної освіти. Найвищим досягненням у цьому плані було 3 курси Бухарестського університету Неофіта Ісаковича Грінкруга, що впродовж короткого терміну вів попереднє слідство у Чернігові, але вже досить скоро змушений був переховуватися від ЧК за вироком подібної установи. Цей факт дає підстави для сумнівів у компетентності і фаховості співробітників трибуналу. Але більшовицька влада очікувала від них не фаховості, а швидкої розправи над класовими та ідейними ворогами.

Обіг справ губревтрибуналу був величезний, достатньо сказати що, за нашими підрахунками, через журнали реєстрації звинувачених осіб 1919 - 1920 р. пройшло 2322 особи, але цю цифру можна збільшувати у декілька разів, оскільки губревтрибунал тих часів міг звинувачувати не лише фізичні, а й юридичні особи (наприклад, ревком чи надзвичайну комісію), список осіб якої не надавався. Про активність роботи губревтрибуналу свідчить і величезна кількість одиниць зберігання (більше 7 тис.) у відповідному фонді Державного архіву Чернігівської області.

Однією з найбільш показових справ з розгляду контрреволюційних злочинів стала справа громадянина м. Чернігова Ісаака Аврамова Шварца. Слухання даної справи відбулося 24 березня 1919 р. на 1-му засіданні революційного губтрибуналу. Головував Г. Рубан, обвинувачення представляв Абрамов, захисниками були Галембський та Антоненко. Обвинувачення вартє того, щоб його навести повністю: «Навесні минулого року гетьманський уряд в Україні, покірний волі поміщиків, став впроваджувати в життя положення про відшкодування всіх збитків, що понесли поміщики в

ході революції. В основу нового порядку була покладена повна безкарність одних (поміщиків) і найсуворіші репресії до інших (селян). Все це супроводжувалося репресіями проти селянства. Ця форма та порядок відшкодування збитків вже в той час визначалася словом «грабіж». Місцеві чернігівські поміщики, як то: Молявко, Комаровські, Подусевська, Глуховський, запрошують в якості спеціаліста зі збору «контрибуцій» приватного повіреного Шварца. Район діяльності Шварца визначався селами Шибиринівка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі. На цьому закінчується робота поміщиків, на арену впливає спеціаліст-провідник безправного поміщицького закону. До збору контрибуції Шварц приступає шляхом погроз, арештів, з залученням німецьких загонів. Так, в с. Плехово, пропонуючи селянам зібрати 100 тис. рублів у відшкодування збитків поміщика, Шварц каже: «Якщо ви не знесете всі гроші впродовж доби, то ми заберемо всю вашу худобу, навіть і склянки заберемо та надішлемо до вас каральний загін, який шкіру з вас зніме.» В іншому місці Шварц арештовує 70-літнього дідуся за те, що той «розбещує людей і умовляє їх не платити контрибуції». Там же арештовує 5 осіб, загрожує сільському старості шибеницею. 10 червня він з'являється в супроводі 12 озброєних німців в с. Рогощі, тут бідняки селяни зі сльозами і плачем повзають перед ним навколішки.»

Слухання справи продовжувалося і наступного дня 25 березня. Трибунал прийшов до висновку, що Шварц діяв в інтересах поміщиків за допомогою каральних загонів, накладав на села контрибуції, при чому термін їх відшкодування встановлював вкрай короткий. Так, в с. Шеберинівка для внесення 15 тис. рублів був встановлений термін в 3 години. Плата за відчужене майно поміщиків встановлювалася занадто висока. В хід пускалися погрози та навіть насилля над селянами.

На основі наданих доказів Шварц обвинувачувався революційним трибуналом як контрреволюціонер, що брав активну участь в справі захисту інтересів поміщиків. Захисник Галембський намагався пояснити, що не

можна порушувати того, чого нема. Тобто Шварц не порушував законів гетьманського уряду. Захисник також вказував, що контрибуція стягувалася лише у 1/3, 1/4, 1/5 частинах шкоди, нанесеної майну поміщиків. Захист наполягав, що 79-літній поміщик Комаровський ніякої небезпеки для існуючої влади не несе. Однак вирок губревтрибуналу був безжалюгідним – розстріл обох. В своєму останньому слові Шварц сказав, що діяв лише як професіонал, ніякій контрреволюції не сприяв.

З розгляду даної справи зрозуміло, що захист був справжнім, неформальним, але ревтрибунал до нього не дослуховувався. Не бралось до уваги, що приватний повірений Шварц погрожував селянам, арештовував, але нікого не розстріляв. Ну а методи селянського відчуження поміщицького майна трибунал і не збирався розслідувати, оскільки це входило до тодішніх чеснот, які називалися «революційною творчістю мас». Перша справа губревтрибуналу готувалася як показова, з «виховною» метою, тому жодних шансів у засуджених не було. Чернігівський губревтрибунал з перших своїх засідань продемонстрував готовність якнайширшого використання терміну «революційна доцільність» аж до розстрілів (які в інструкціях за 1919 р. не вказувалися) виключно за професійною та класовою ознакою, вирок негайно приводилися в дію, про що повідомлялося у місцевій пресі.

Подальші справи Чернігівського губревтрибуналу можна чітко поділити на два види. До першого (на прикладі вищезазначеної справи) віднесемо справжніх чи потенційних ворогів радянської влади. Журнал реєстрації звинувачених навіть декілька разів чесно називав звинувачених заручниками. Другий вид стосувався справ, як це не дивно, проти органів радянської влади. Наприклад, Брусилівський ревком, з точки зору губревтрибуналу, компрометував радянську владу «буйством», що виражалось у побитті громадян, зловживанні на ґрунті реквізиції, перевищенні влади. Сосницький тилова ділянка ревтрибуналу звинувачувала ся у нанесенні побоїв Нікіфору Хлеренко червоноармійцями, Хлоп'яницький комуністичний осередок і сільський комбід – у незаконних діях,

співробітників Чернігівської губернської надзвичайної комісії (ЧК) – у злочинах при виконанні посадових обов'язків під час обшуку на квартирі у доктора Воля, помічника голови Чернігівської губернської тюрми – у привласненні речей засуджених і т.д. Судовий орган був буквально захаращений подібними справами, але серйозних вироків вони за собою не тягли. Більшість подібних справ припинялися за відсутністю доказів, частина отримувала терміни ув'язнення умовно, частину відпускали за амністіями з приводу третьої річниці революції або з нагоди чергового з'їзду рад, більшість подібних звинувачених відправляли у відання воєнкоматів для відправлення на фронт. Отже, радянська влада відразу поділяла злочинців на «своїх» і «не своїх». Перші виправдовувалися навіть за серйозні злочини, оскільки саме такі бійці необхідні були більшовикам для продовження війни проти всіх незадоволених новою владою на неосяжних просторах колишньої Російської імперії.

Чи були застосовані губревтрибуналом масові розстріли справжніх чи уявних ворогів більшовицької влади? Чернігівський губревтрибунал розслідував кожну справу окремо і практично всі серйозні вирокі (розстріли, терміни ув'язнення у концтаборах) відправлялися до Вищого Касаційного суду у Харкові разом із скаргами правозаступників. Термін «правозаступник» постійно застосовувався у російськомовному діловодстві трибуналу. Вищий Касаційний суд у Харкові у більшості випадків виявлявся рятівною паличкою для засуджених, оскільки дуже часто відміняв вирокі Чернігівського ГРТ, передаючи справу назад для повторного розгляду у іншому складі. Виходило, що рішення по справах засуджених залежали не від порушення якихось законів чи норм (їх ще радянська влада не встигла кодифікувати), а від мінливого настрою, переконань членів трибуналу та вдачі засудженого. Але така практика губернської судової установи перестала влаштовувати місцевих більшовиків під час приходу Денікіна у 1919 р. Саме на цей час приходиться найбільша кількість жертв, оскільки з 28 липня 1919 р. поновив роботу Надзвичайний ревтрибунал на чолі з

О. Одинцовим, і в короткий термін розстріляв 13 засуджених серед яких були відомі прізвища батька і сина Бакуринських, Дуніна-Борковського, що є відомим фактом в історичній літературі. В. Ростальний згадував і про масові розстріли у Городні, але це питання потребує додаткових пояснень. Наприкінці вересня 1919 р. Чернігівський ГРТ намагався з'ясувати кількість та причини розстрілів у Городні. З'ясувалося, що тамтешній ревком створив надзвичайний повітовий ревтрибунал у складі 3-х осіб: член ревкома Кулеш, члени парткома Варлига та Короткий. Розібрали нашвидкуруч 57 справ, 23 за постановою новоспеченої судової установи були розстріляні як «визначні контрреволюціонери, керівники варти, колишні офіцери члени союзу «Істинно руських». Інших звільнили, при цьому деяких оштрафовано за злісну спекуляцію та інші вчинки – всього штрафу на 70 тис. руб., гроші передані на поточний рахунок повітового ревкому []. Списки розстріляних 24 липня у Городні відомі з іншого документу, в якому причиною страти зазначається контрреволюційний виступ у Городнянському повіті. До цього списку увійшло 15 осіб: Митропольський, Кулага, Гарус Тимофій., Гарус Василь, Назаренко, Мельник, Венглинський, Тітов, Лудяник, Шуляк, Гудимов, Самойлович Феодосій, Самойлович Іван., Григор'єв, Римша.

Але зовсім інший список розстріляних наводить у своїй доповідній записці на ім'я голови Чернігівського ГРТ особливий слідчий Городнянського повіту Петро Микитович Дем'яновський, крім того цей документ цікавий з точки зору розкриття «кухні» трибуналів: «Працював з 4-го липня 1919 р., на посаді був затверджений Чернігівським губвиконкомом. Організаційна робота... Канцеляристи, яких прислала Біржа Праці далеко не відповідали своєму призначенню. Нарешті, штат службовців був заповнений такими працівниками, котрі дійсно були моїми помічниками. На початку липня 1919 р. почали поступати справи для розслідування від ЧГРТ. Поступила 31 справа. Розслідування тягнулося досить повільно. Це пояснюється тим, що під час літніх та осінніх жнив, селяни зайняті роботою по горло, не являлися своєчасно давати свідчі показання. Гальмом була й та обставина, що в повіті

бракувало телефонного та телеграфного зв'язку. Але найголовнішим гальмом для роботи стала раптова загроза з боку Денікінців. За розпорядженням Місцевого Ревкому деякі установи були повністю ліквідовані. Більша частина службовців була мобілізована, як і мої канцеляристи, навіть кур'єр-жінка. Залишився тільки я та виконуючий обов'язки діловода. Побачивши, що працювати в таких умовах немає змоги, я вирішив вступити до місцевого добровольчого батальйону, в якому і пробув декілька днів. Потім був відізваний Ревкомом як слідчий, для участі у комісії з розвантаження тюрми. Завдання цієї комісії полягало в тому, щоб звільнити з тюрми незначних злочинців, а інших більш важливих піддати суду Надзвичайного Трибуналу, котрий був організований за приписом Ревкому для екстреного розбору справ. Комісія вимагала від мене всі справи, котрі я і передав безперешкодно. За постановою Виконкому і Комісії були звільнені з тюрми арештовані, що числилися за мною: 5 (по вільному козацтву, зраді більшовиків, службі вартовим). Інших же арештованих, що числилися на утриманні у тюрмі за мною, Комісія не звільнила, а доручила мені досліджувати ретельно справи. Опісля розслідування справи ці були затребувані від мене Городнянським Надзвичайним трибуналом. За постановою Трибуналу, арештовані, що числилися за мною Ігнатій Ловницький, Осип Блажайтис, Філіп Петрук, Микола Куцевич, Михайло Давиденко, Сергій Тітов, Сергій Потьомкін, Пантелеймон Токарев, Філіп Толстенок, Іван Гулай, Микола Веретинів, Петро Ширай, Олексій Солодовник розстріляні, а інші арештовані 6 осіб були звільнені. Розбір цих справ співпав як раз із заняттям Чернігова Денікінцями, через це повідомити Губревтрибунал про постанови Надзвичайного трибунала не було змоги...»

Таким чином, у двох наведених списках співпадає лише одне прізвище Тітова, тому маємо дані про 27 розстріляних осіб у Городні влітку 1919 р. З наявних матеріалів можемо стверджувати, що найбільша кількість жертв ревтрибуналів припадає саме на літо 1919 р., коли у зв'язку з наступом Денікіна виникли т.зв. надзвичайні трибунали. Постає чітка закономірність:

чим нижче статус більшовицької судової установи, тим більше кривавих вироків вона затверджувала. Вищий касаційний суд у Харкові був значно милосерднішим за Чернігівський ГРТ (очевидно уявляючи масштаби репресій по країні), а повітовий надзвичайний трибунал не обмежував себе у смертних вироків.

Дана розвідка має на меті привернути увагу до важливості теми створення більшовицької судової системи. Тому лише перерахуємо деякі звинувачення ЧГРТ, які характеризують епоху: спекуляція милом, крадіжка санітарками ковдр з «заразного» госпіталю, крадіжка сала та інших продуктів, продаж будинку, саботаж, продаж самогону, переховування від радянської влади (в останньому можна було звинуватити більшу частину населення губернії). В діапазоні вироків були: розстріли, розстріли умовно, ув'язнення на різні терміни у концтаборах, виправних будинках, терміни ув'язнення умовно, відправка до робочих батальйонів, у розпорядження воєнкомів, громадський осуд з можливістю виселення за межі громади і т. інш., що могла уявити «революційна творчість мас».

Ще раз варто підкреслити, що вивчаючи «трибунальний етап» більшовицької судової системи, ми не знайдемо жодних довгих перерахувань законів, підзаконних актів, статей, параграфів і пунктів. Вважає повна відсутність законодавчої бази. Покарання цілком залежало від складу ревтрибуналу, їх настрою на момент засідання. Вироки були ситуативні: від розстрілу до умовного покарання з відправкою в розпорядження воєнкому один крок, як і навпаки. Один з найважливіших критеріїв – соціальний стан і навіть культурний рівень, чим вони були вищі, тим гірші справи у арештованого. Таке судочинства можна вважати провалом на рівень звичаєвого права або й нижче, бо за останнім принаймні стояв віковий звичай.

